

Ричков П.А.,

*доктор архітектури, професор кафедри
архітектури та середовищного дизайну
Національного університету водного господарства
та природокористування*

Яцунова Н.А.,

*аспірантка кафедри архітектури
та середовищного дизайну
Національного університету
водного господарства
та природокористування*

ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТЕРИТОРІЙ НІМЕЦЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ НА ВОЛИНІ (XIX – ПЕРША ТРЕТИНА XX СТ.)

Архітектурній та містобудівній спадщині німецької національної меншини на Волині належить особливе місце, хоча особливості її формування залишаються на сьогодні все ще недостатньо вивченими. Наявна історіографія висвітлює це питання головним чином в загальноісторичному контексті і переважно фрагментарно. Разом з тим позитивний досвід попередніх досліджень аналогічної тематики стосовно Галичини [1–3] і доволі поважне представництво німецького етносу на території історичної Волині засвідчують актуальність подібного аналітичного курсу й у цьому регіоні. Це дає можливість оцінити самотність культурної спадщини німецьких колоністів і, зокрема, виявити загальні характеристики просторового формування їхніх поселень.

Одним з перших дослідників німецького чинника в архітектурі України, в тому числі на Волині, був Дмитро Антонович, представивши розлогий історичний аналіз у оглядовій праці «Німецькі впливи на українське мистецтво» [4]. Це видання і на сьогоднішній день залишається єдиною монографічною спробою систематичного висвітлення українсько-німецьких відносин у ділянці архітектурної творчості, хоча, слід зауважити, власне містобудівний аспект представлений тут доволі скромно. Низка публікацій, які так чи інакше стосуються цього питання, була розміщена у серії німецькомовних часописів «Wolhynische Hefte» [5], що видавалися впродовж 1980–90-х рр. минулого століття німецьким історичним товариством «Волинь» у Візентхайді (Баварія), у німецькомовному збірнику «Heimatbuch» [6], а також в англomовному журналі «Wandering Wolhynians» [7], який щоквартально виходив

упродовж кількох років останнього десятиліття ХХ ст. у Ванкувері (Канада). Випуском цих видань опікувалися колишні німецькі поселенці з Волині. Змістовну інформацію містить праця уродженця Волині, голови історичного товариства «Волинь» у Німеччині Ніколауса Арндта «Die Deutschen in Wolhynien», видана у 1994 р. [8]. Вона стисло висвітлює історію німців на Волині, починаючи з часів середньовіччя і до 90-х рр. ХХ ст., а наявність великої кількості ілюстративних матеріалів характеризує цінність цього видання як першоджерела. Окремі розвідки щодо особливостей архітектури німецьких протестантських храмів на Волині представлені у працях рівненських науковців [9, 10].

Найдавніші повідомлення про появу на Волині локальних поселень німецьких купців із Баварії сягають ще другої половини ІХ ст. [11]. Поступово ці відносно невеликі просторові анклави в структурі волинських міст набували структуро-формуючого значення, зростаючи за рахунок поселення ремісників та торговців з інших німецькомовних земель, зокрема з Австрії, Сілезії та Саксонії. Протягом ХІV–ХІVІ ст. становище німців на Волині було достатньо міцним, чому сприяли впровадження магдебурзького права у волинських містах [12], а також різні пільги німецьким громадам від литовських князів та польських королів.

Нова сторінка в історії німецького переселення на Волині була відкрита після входження Волині до складу Російської імперії, яка була зацікавлена в стимулюванні господарського розвитку новоприєданого краю. А другу половину ХІХ ст. можна охарактеризувати як період масової німецької колонізації в цьому регіоні [13]. В цілому у Волинській губернії станом на кінець ХІХ ст. німці займали 4-те місце після українців, євреїв та поляків. При цьому майже дві третини їх проживало в сільській місцевості, де вони становили 6,14% усього населення. В містах та містечках Волині німці посідали скромніше 5-те місце після євреїв, українців, росіян та поляків і їх кількість серед міського населення становила лише 0,86% (рис. 1) [14].

Упродовж другої половини ХІХ ст. у губернії активно споруджувалися культові об'єкти для задоволення духовних потреб німецьких громад. На 1900 р. їх нараховувалося загалом 237, з них – 6 кірх і 231 молитовний будинок. Із 6 кірх чотири були мурованими: в Житомирі, Рівному, Рожищі та Ізяславі, дві інші – дерев'яними. Крім цього, у Ковельському повіті був один мурований молитовний будинок.

На початок ХХ ст. на Волині загалом нараховувалося 300 німецьких поселень, в яких постійно проживали 46 883 колоністи [15].

Великі випробування випали на долю волинських німців у перші два десятиріччя ХХ ст., що були пов'язані зі Столипінською реформою

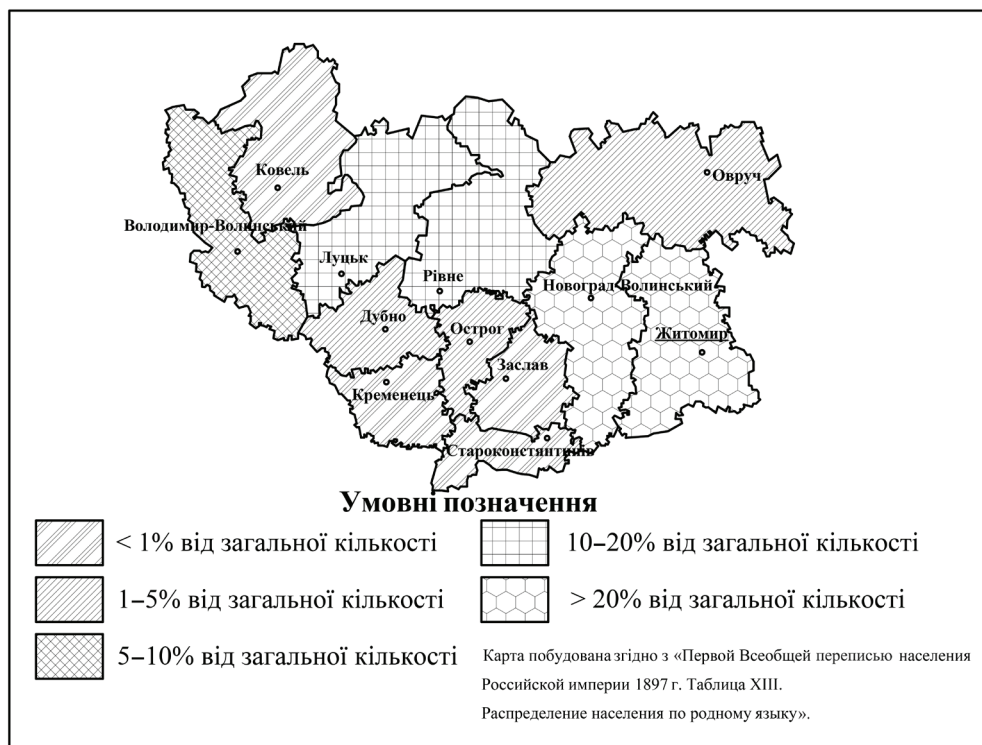

Рис. 1. Карта-схема представництва німецького етносу на території Волинської губернії у II пол. XIX – на поч. XX ст. (опрацювання Н. Яцунової на підставі документа «Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Таблица XIII»)

та подіями Першої світової війни. Протягом 1915–1916 рр. російський уряд виселив з Волині вглиб країни майже всіх німців, при цьому загальна кількість виселених становила 115 889 осіб [16]. Маєтки німецьких колоністів були передані Міністерству землеробства.

Повернення з вигнання розпочалося після Ризької угоди 1921 р., за якою майже вся західна частина історичної Волині відійшла до складу Польщі як окрема адміністративна одиниця – Волинське воєводство. В цей період знову спостерігається зростання чисельності кірх і молитовних будинків, споруджуваних німецькою громадою після руйнувань під час Першої світової війни. Потребу у нових храмах пояснює зростання на території Волинського воєводства числа німців, зокрема удвічі протягом 1921–1931 рр. (з 25 до майже 47 тис. осіб), зафіксоване відповідними переписами населення [10, с. 271].

Особливий спосіб життя та господарювання зумовлював відчутну відмінність німецьких поселень від автохтонних. Вона полягала не

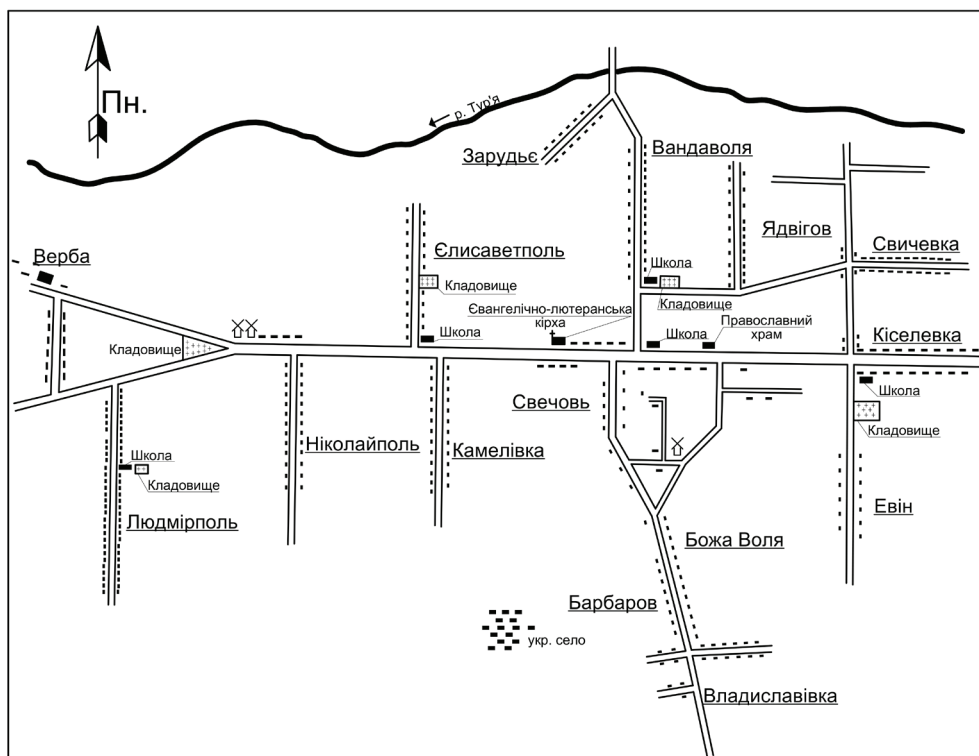

Рис. 2. Загальний план німецьких колоній Володимир-Волинського повіту у 1760–1939 рр. (опрацювання Н. Яцунової за [22])

лише в благоустрої, але й у своєрідності планування та розміщенні садиб, в особливостях забудови дворів та самого процесу будівництва, зрештою – в зовнішньому вигляді та внутрішньому облаштуванні житлових споруд.

Просторово-планувальні кордони колоній були, як правило, відсутні. Інтервали між сусідніми поселеннями виявлялися гранично малими, часто умовними (рис. 2). Ділянки були просторі, їх планування – гнучке, варіативне. Однак поступово, хоча і дуже повільно, перевага надавалася регулярним структурам, що цілком співвідносилося з природною еволюцією лінійної планувальної схеми в районах переселенців.

У кінці XIX ст. й особливо в роки Столипінської реформи найбільш популярною повторюваною формою поселення став хутір (рис. 3), вільно скомпонований, відкритий до розвитку комплексу житлових та господарських будівель. Розміщення дворів посеред земельних ділянок у кінцевому результаті формувало своєрідні поселення, що мали вигляд групи садиб, розкиданих серед поліських лісів одна від другої на 100–200 і більше сажнів. Проїхати таким автономізованим поселенням було

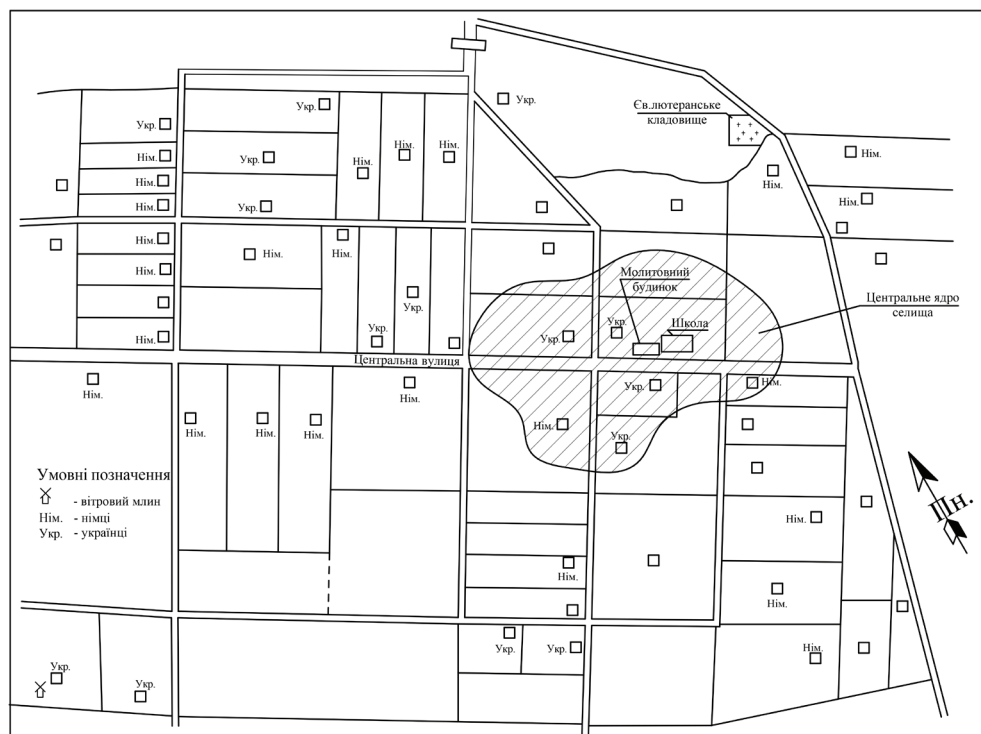

Рис. 3. План німецької колонії Осовік Сарненського повіту станом на 1939 р.
(опрацювання Н. Яцунової за [22])

надзвичайно важко, оскільки вулиць у традиційному просторовому розумінні фактично не існувало. Посеред колоній прокладали широку дорогу (6–8 кроків), обкопану з обох боків широкими рівчачками для стоку води. Від неї ішли неширокі відгалуження до кожного двору. А вузькі доріжки з'єднували одну садибу з іншою.

За композиційними характеристиками німецькі населені пункти довлі умовно можна поділити на компактні, лінійні і точкові. Перші — це великі колонії класичного типу (як сільської, так і міської функціональної орієнтації); другі — значна частина середніх і дрібних селищ. До третіх можна віднести самодостатні утворення з одного або кількох дворів (хутори, ферми).

Планування компактної колонії визначалося схемою, заснованою на прямокутній мережі кварталів. Композиційним фокусом плану була площа або місце перехрещення двох головних доріг, де, як правило, розташовувалися церква, школа та інші суспільно важливі будівлі (рис. 4). Квартальна периметральна забудова сіл на момент заснування колоній була експериментальною для всіх їх російських ареалів. Однак самими

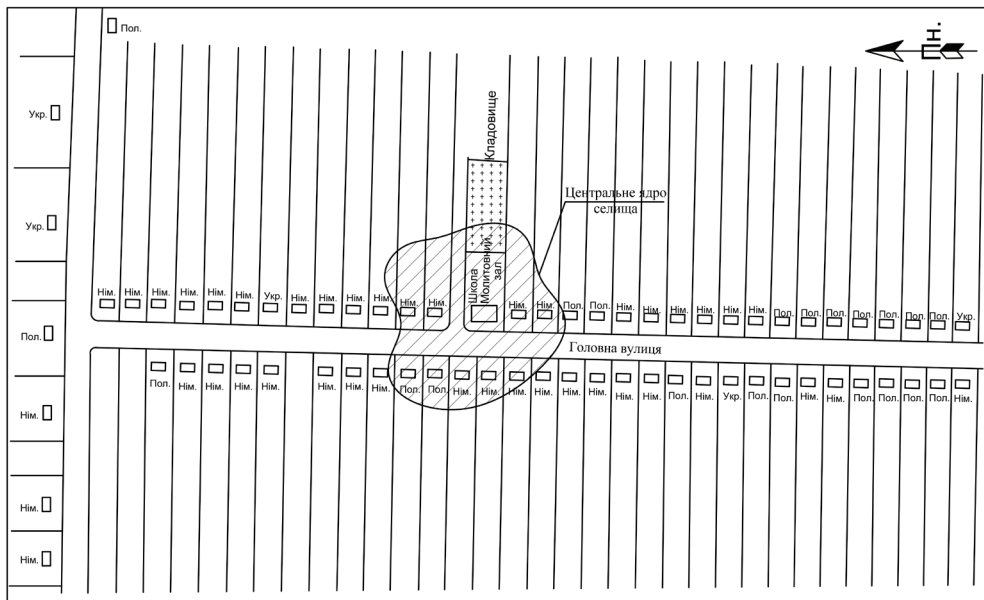

Рис. 4. Німецька колонія Людмірполь Володимир-Волинського повіту. Приклад лінійної планувальної схеми станом на 1939 р. (опрацювання Н. Яцунової за [22])

колоністами така структура сприймалася адекватно. Приміром, звичним для переселенців було село, що розвивалося навколо об'єднаної площі, що мала форму квадрата, прямокутника або іншої правильної фігури [17].

Компактну схему вдавалося застосовувати в поселеннях аграрної орієнтації. Укрупнені розміри ділянок давали можливість розміщувати функціональні ланки нижнього рівня (передній і задній двори, тік, сад) всередині самої ділянки; всі інші елементи (город, вигони і т.п.) виводилися за межі сільбища. Це дозволяло землеробським колоніям рости за принципом подібності, без деформацій планувальної схеми, протягом доволі тривалого часу.

Чисельність дворів у німецьких колоніях Волині була різною. Зустрічалися як малодвірні поселення типу хуторів, де кількість дворів не перевищувала півтора десятка, так і великі, де їх нараховувалося півсотні й більше. Наприклад, у Новодвірській волості Володимир-Волинського повіту в 1903 р. із 18 колоній у 9-ти кількість дворів не перевищувала 15, у всіх інших нараховувалося від 15 до 50 дворів [18]. У Полонківській волості Луцького повіту з 17 колоній у 7-ми було до 15 дворів і лише у двох — більше 50 [15]. Зрідка зустрічалися дуже великі поселення, в яких кількість дворів перевищувала 100. Так, у колонії Генріхівка Жи-

томирського повіту було 120 дворів, у сусідній колонії Людвіківка — 130 [19].

Найважливішим функціонально-просторовим компонентом композиційної структури населеного пункту (колонії) була вулиця. У всіх поселеннях, що розглядаються, для головної вулиці обирався напрямок, який відповідав довшій стороні контуру забудови. Часто вулицями вважалися тільки поздовжні (основна і паралельні їй) осі плану, а поперечні класифікувалися як лінії або провулки [20]. Ділянки під забудову були в компактних поселеннях двох видів — однотипні рядові і нестандартні кутові; в лінійних — лише рядові.

Лінійна схема представлена в колоніях великим числом варіантів, основні відмінності яких — протяжність головної осі (вулиці) і величина складових її кварталів, наприклад у Людмірполі (рис. 4). Параметри останніх, у свою чергу, залежали від модуля ділянок-домоволодінь, ландшафтних умов, існуючих обмежень (характер рельєфу, напрямок і конфігурація водойми) та деяких інших обставин. Колонії, що належать до такого композиційного типу, характеризуються логікою простоти і зручності, інтуїтивним уявленням жителів про відкритість своїх селищ до подальшого розвитку. Композиція лінійного поселення підпорядковувалася руху вулиці: ланцюг ділянок-домоволодінь, що виходили на червону лінію своєю короткою стороною, ритмічно переривався неширокими провулками. Церква та інші громадські споруди поміщалися в своєрідній «кишені» вулиці, позначаючи середину її первісної довжини, або як акцент за межами сельбища (вище по рельєфу). З впевненістю можна сказати, що це був найпоширеніший тип німецьких колоній на Волині.

Лінійні колонії на Волині в основному виступали продуктом творчості самих переселенців. Кожен населений пункт «доростав» до сусіднього. Часто навіть назви сіл-фрагментів зникали разом з їх фізичними кордонами і вся група починала ідентифікуватися з ім'ям вузлового пункту (зазвичай місцеположення приходського храму і школи).

Точкова компоновка населених місць майже не зустрічалася в первісних ареалах. Найбільш ранні згадки про неї відповідають часу відділення дочірніх колоній. У таких утвореннях точкова сельбищна форма зривалася однією з основних (рис. 5). Це було пов'язано зі змінами державної політики щодо села (аграрні реформи 1861, 1906 рр.) або з відсутністю централізованого моделювання типів німецьких населених місць.

Слід також підкреслити, що у переважній більшості німецькі колонії на Волині були етнічно однорідними, хоча зрідка зустрічались і змішані. Скажімо, у колонії Генріхівка жили й українці. У Киселинській волості

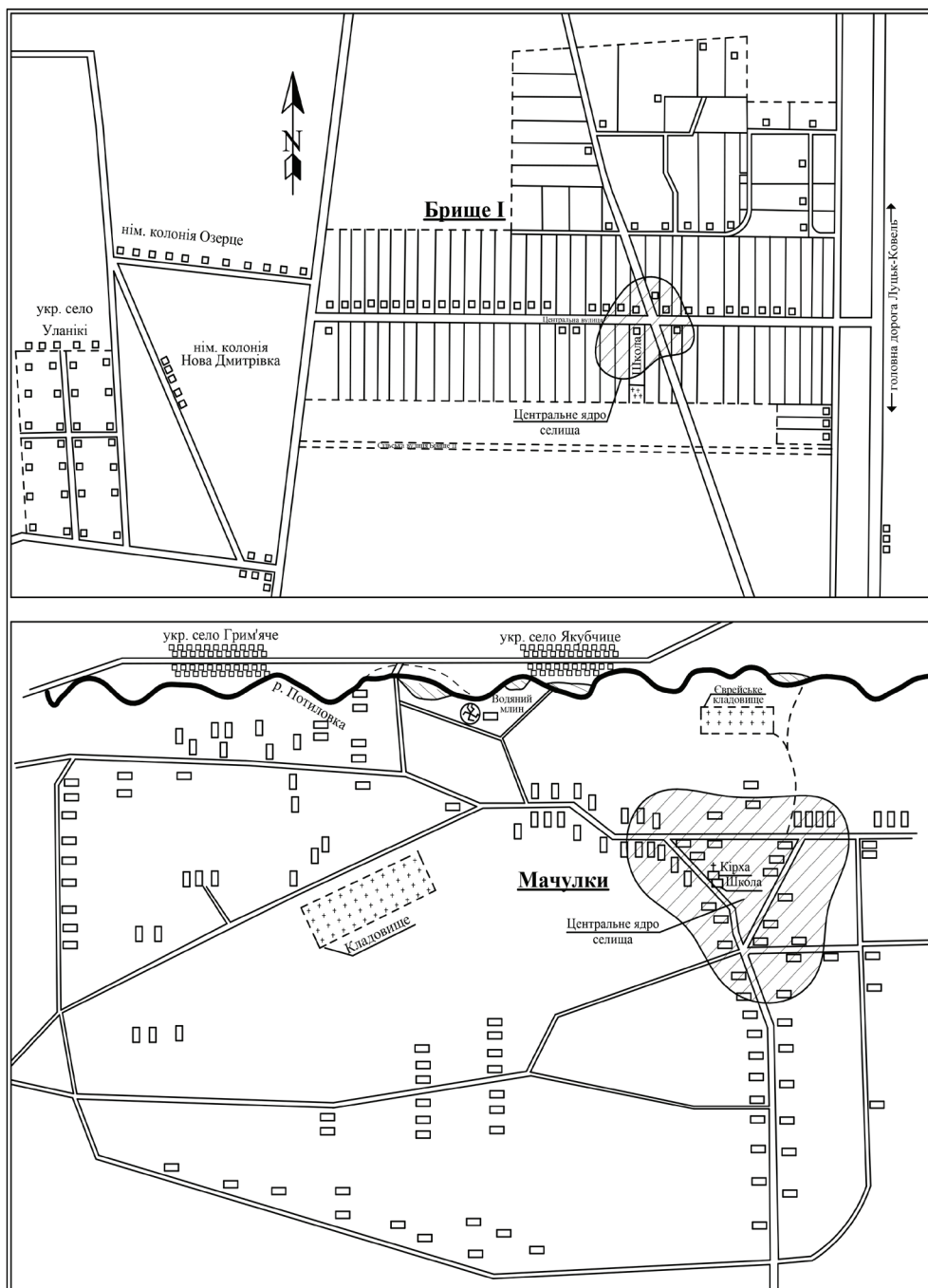

Рис. 5. Приклади планування компактних колоній (німецькі колонії Брише I Луцького повіту та Мачулки Рівненського повіту станом на 1937–1939 рр. (опрацювання Н. Яцунової за [23])

Володимир-Волинського повіту було 10 німецько-польських поселень [21], а в Чаруківській та Полонківській волостях Луцького повіту було по одній німецько-польсько-чеській колонії (Видумка і Дмитрівка). Тому не має підстав вважати усі німецькі поселення абсолютно моноетнічними.

Зазвичай усі важливі громадські споруди розташовувалися в центрі колоній. При зведенні громадських споруд (парафіяльних і філіяльних храмів, молитовних будинків, шкіл, пасторатів, цвинтарних каплиць та ін.) переселенці спиралися на власні стійкі уявлення про їх просторові моделі і способи внутрішнього влаштування. Такі уявлення відображали практичний досвід взаємодії парафіян з відповідними типами споруд у регіонах колишнього проживання. Прототипами були переважно сільські будівлі, що з давніх часів будувалися спільно силами місцевих майстрів. Після закінчення короткого періоду відправлення служб у тимчасових культових об'єктах парафіяни ініціювали спорудження постійних.

Абсолютна більшість «братських» церков зводилася без залучення архітекторів, інженерів і професійних будівельників (крім випадків, коли вони самі були членами братства) під керівництвом проповідників, обізнаних щодо існуючих вимог.

У деяких німецьких поселеннях будувалися цілі комплекси, що включали в себе культову будівлю, пасторат, школу. Укрупнена ділянка, на якій розміщувалися перераховані будівлі, захищалася капітальною стіною, а над огорожею домінував відокремлений об'єм дзвіниці.

Функціональна і семантична цілісність національно-просторових утворень, що розглядаються, забезпечувалася, звичайно, в першу чергу однорідним етнічним складом мешканців і їх безумовною можливістю групуватися за земельною (місце «виходу») і конфесійною ознаками. В ряді місць свого компактного проживання німці виявлялися, фактично, кількісно переважаючою групою. У свою чергу, така цілісність (територіальна, етнічна та соціальна) у поєднанні з самоврядуванням суб'єктів господарювання полегшувала відтворення звичних форм поселень без принципових трансформацій.

Звичайно, на функціональне зонування німецьких поселень на Волині впливали також місцеві природно-кліматичні умови. Були встановлені опорні (найбільш масові і стійкі) типи планування поселення, двору, житлової будівлі, школи та інших громадських будівель.

Дослідження архітектурно-будівельної практики волинських німців дозволяє, на нашу думку, зробити висновок про можливість врахування етнічної архітектурної традиції в нових соціально-економічних умовах та її спадкоємного розвитку в системі сучасного етно-культурного середовища України.

Список літератури

1. *Петришин Г., Олешко О.* Містобудівна й архітектурна специфіка німецьких колоній в Галичині // Архітектурна спадщина України. – Вип. 2. – К., 1995. – С. 124–132.
2. *Петришин Г., Олешко О.* Архітектурно-містобудівна специфіка німецьких колоній Галичини // Німецькі колонії Галичини: історія – архітектура – культура. – Львів, 1996. – С. 307–333.
3. *Петришин Г., Олешко О.* Реалізація класицистичних ідей в розплануванні поселень німецьких колоністів у Галичині (кінець XVIII — початок XIX ст.) // Архітектурна спадщина України. – Вип. 4. – К.: Українознавство, 1997. – С. 101–116; та ін.
4. *Antonowytsh D.* Deutsche Einflüsse auf die Ukrainische Kunst. – Leipzig, 1942. – 180 S.; див. також: *Ричков П.* Праця Дмитра Антоновича «Німецькі впливи на українське мистецтво» в контексті сучасності // Німецькі колонії в Галичині: історія – архітектура – культура. – Львів, 1996. – С. 231–234.
5. *Wolhynische Hefte:* Herausgeber: Historischer Verein Wolhynien e. V. vertreten durch Hugo Karl Schmidt und Nikolaus Arndt. Schwabach, Wiesentheid, 1980–2000 Jgg.
6. *Heimatbuch der Deutschen aus Rußland* (ab 1956).
7. *Wandering Wolhynians.* – 1990. – Vol. 3. – No 1–4.
8. *Arndt N.* Die Deutschen in Wolhynien. – Wurzburg: Kraft, 1994.
9. *Ричков П.А., Дем'янов В.О.* Протестантські храми на Волині: від найдавніших часів до сьогодення // Записки Наук. тов-ва ім. Шевченка. – Т. ССXLIX. Праці Комісії арх-ри та містобудування. – Львів: НТШ, 2005. – С. 162–176.
10. *Михайлишин О.Л.* Архітектура і містобудування Західної Волині 1921–1939 рр.: Монографія. – Рівне, 2013. – 352 с.
11. *Кривець Н.В.* Німці в Україні // Енциклопедія історії України. – Т. 7: Мл – О. – К., 2010. – С. 417–419.
12. *Ричков П.* Магдебурзьке право і просторова структуризація західноукраїнських міст XIV–XIX ст. // Досвід та перспективи розвитку міст України. – Вип. 12. Нормативно-правові аспекти містобудування. – К., 2007. – С. 184–194.
13. *Костюк М.П.* Німецькі колонії на Волині (XIX — початок XX ст.). – Тернопіль, 2003. – 384 с.
14. *Воронин А.* Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае. – К., 1871.
15. *Данілічева В.Ф.* Німці на Волині // Наукові записки. – Вип. 8. 140 років від дня народження Ф. Штейнгеля. – Рівне, 2010. – С. 145–148.
16. *Кўлинич І.М.* Німецькі колонії на Україні (у 60-ті р. XVIII ст. – 1917 р.) // Український історичний журнал. – 1990. – № 9. – С. 18–20.
17. *Helbok A.* Deutsche Siedlung. Wesen, Ausbreitung und Sinn. Halle 1938. — 228 S.

18. *10 Jahre* Institut für Deutschland- und Osteuropaforschung des Göttinger Arbeitskreises e. V. Forschungs- und Publikationsbericht. — Göttingen, 2001. — S. 48, 49, 73, 80, 84.

19. *Сергійчук В.* Німці на Україні // Український світ. — 1993. — № 1–12; 1994. — № 1–2, 5–12.

20. *Schnurr J.* Die Siedlung, der Hof und das Haus der Russlanddeutschen, in: HDR 1967/1968. — Stuttgart, 1968. — 64 S.

21. *Чирко Б.* Німці в Україні // Відродження. — 1997. — № 1.

22. *Wolhynische Hefte*: 5. Folge. — Wiesentheid, 1988.

23. *Wolhynische Hefte*: 7. Folge. — Wiesentheid, 1992.

Стаття надійшла до редколегії 20 грудня 2014 р.